

## Türkiye’de 1980’li ve 1990’li Yıllarda Radikal Eğilimli İslamcı Erkeklerin Deradikalleşme Sürecini Etkileyen Faktörler

İbrahim Halil Şimşek

0000-0003-1474-4302

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

[ror.org/05ryem72](http://ror.org/05ryem72)

[ibrahimhalilsimsek1996@gmail.com](mailto:ibrahimhalilsimsek1996@gmail.com)

Zekiye Demir

0000-0003-4009-7751

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

[ror.org/05ryem72](http://ror.org/05ryem72)

[zekiyedemir@aybu.edu.tr](mailto:zekiyedemir@aybu.edu.tr)

### Öz

Radikal İslam Türkiye’de 1970’li yıllarda görülmeye başlanan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyada 20. Yüzyılın ikinci devresinde artan radikal eğilimler kendisini Türkiye’de göstermeye başlamıştır. Özellikle 1985-1994 yılları arasında oldukça artan radikal İslami eğilim Refah Partisinin güçlenmesiyle birlikte 1994’ten sonra yavaş yavaş azalmış ve Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında bu azalma daha da hızlanmıştır. Çalışma; Türkiye’de radikal eğilimli İslamcıların deradikalleşme sürecini etkileyen faktörleri ele almakta ve radikal eğilimli İslamcıların deradikalleşme sürecinde yerel siyasi uygulamaların etkileri, bilgi-birikim düzeyinin artması, aile ve sosyal çevreyle yaşanan deneyimler, sosyal ve ekonomik şartları iyileştirme isteği ve küresel radikal İslami hareketlerin sonuçları bağlamında deradikalleşme sürecini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için nitel araştırma yöntemi, mülakat tekniği tercih edilmesi uygun bulunmuştur. Nitel araştırma perspektifiyle, radikal İslamcı erkeklerin deradikalleşme sürecine neden olan siyasi, sosyal ve ekonomik deneyimler kapsamında, yarı yapılandırılmış sorular ile mülakat tekniği kullanılarak derinlemesine irdelenmeye çalışılmıştır. İrdeleme sonucunda bireysel ve toplumsal şartların değişimiyle radikal İslamcı bireylerin deradikalleşmelerinde etkin faktörler tespit edilmiştir. Radikal İslamcıların deradikalleşme sürecindeki tecrübeleri araştırmacının da anlamlandırma ve yorumlamasıyla sonuçlanmıştır. Çalışmanın literatürdeki konumu açısından ise bu süreci değerlendiren ilk çalışma olarak yer aldığı söylenebilir. 1980’li ve 1990’lı yıllarında radikal İslamcı erkeklerin deradikalleşmesinin daha önce çalışılmamış olması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Araştırma 2022 yılının Şubat ayından itibaren başlamış olup Aralık ayında sona ermiştir. Çalışmada 1980 ve 1990’lı yıllarda radikal İslam’a eğilim taşıyıp daha sonra radikalliği sönmülmüş toplamda 20 katılımcı yer almıştır. Radikal İslam’ın deradikalleşme sürecini siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamda bireyler üzerinde ele alan çalışmanın ilk bölümünde Refah Partisi’nin lideri Necmettin Erbakan ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin lideri Recep Tayyip Erdoğan’ın radikal İslamcı bireylerin dönüşümündeki etkisi değerlendirilmiştir. İkinci etken olarak hem dini hem de genel bilgi birikim düzeyinin artması radikal eğilimlerin azalmasında önemli bir rol oynamıştır. Bireyler bilhassa üniversite eğitimi sürecinde bilgi düzeylerini artırarak dünyayı daha geniş bir çerçeveden değerlendirmeye başlamaktadır. Üçüncü etken olarak aile ve sosyal çevreyle iletişimin ortaya çıkardığı deneyimler de keskin bakış ve tavrı törpülemektedir. Dördüncü faktör olarak sosyoekonomik şartların bireyin

radikal eğiliminin azalmasında etkisi değerlendirilmiştir. Son faktör ise dünyada radikal İslamcı hareketlerin ulaştığı sonuçların tesiridir.

### Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi; Radikalizm; Radikal İslam; Deradikalleşme; İslami Deradikalizm

### Öne Çıkanlar

- Radikal İslamcı bireylerin eğitim seviyesinin ve bilgi birikiminin artması radikal eğilimlerini azaltmada etkili olmaktadır.
- Türkiye’de dini hak ve özgürlüklerin verilmesinin İslamcı radikalliğin sönümlenmesine oldukça etki etmiştir.
- Radikal İslamcı bireyin de-radikalleşmesinde toplumla ve sosyal çevresiyle olan iletişimindeki denge önemli bir etken olarak gözükmektedir.
- Sosyo-ekonomik şartların gelişmesi yani bireyin maddi gelirinin artması, toplumda statüsünün gelişmesi ve rollerinin artması radikal İslamcı bireyin ılımlaşmasında genellikle etkili olmaktadır.
- Bireyin de-radikalleşmesinde küresel radikal İslamcı hareketlere karşı oluşan algının değişiminde sonuçlardan çıkan hayal kırıklıkları önemli rol oynamıştır.

### Atıf Bilgisi

Şimşek, İbrahim Halil – Demir, Zekiye. “Türkiye’de 1980’li ve 1990’li Yıllarda Radikal Eğilimli İslamcı Erkeklerin Deradikalleşme Sürecini Etkileyen Faktörler”. *Eskiyeni* 54 (Eylül 2024), 1053-1074. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1472519>

### Makale Bilgileri

*Etik Beyan*

\* Bu çalışma Prof. Dr. Zekiye Demir danışmanlığında 2023 yılının Mayıs ayında tamamladığımız Türkiye’de 1980-1990’li Yıllarda Radikal Eğilimli İslamcıların Deradikalleşme Sürecini Etkileyen Faktörler başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2023).

*Etik Kurul İzni*

Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından verilmiş olup 2022-696 numaralıdır.

*Geliş Tarihi*

23 Nisan 2024

*Kabul Tarihi*

30 Ağustos 2024

*Yayın Tarihi*

30 Eylül 2024

*Hakem Sayısı*

İki İç Hakem - İki Dış Hakem

*Değerlendirme*

Çift Taraflı Kör Hakemlik

*Etik Beyan*

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

*Benzerlik Taraması*

Yapıldı - [intihal.net](http://intihal.net)

*Çıkar Çatışması*

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

*Finansman*

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

*Etik Bildirim*

[eskiyenedergi@gmail.com](mailto:eskiyenedergi@gmail.com)

*Yazar Katkıları*

Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1)	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması (CRediT 2)	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11)	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı (CRediT 12-13)	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14)	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

*S. Kalkınma Amaçları*

-

*Lisans*

CC BY-NC 4.0



## Factors Affecting the Deradicalization Process of Radically Tendency Islamic Men in Turkey in the 1980-1990s

İbrahim Halil Şimşek

0000-0003-1474-4302

Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of Religion, Ankara, Türkiye

[ror.org/05ryem72](http://ror.org/05ryem72)

[ibrahimhalilsimsek1996@gmail.com](mailto:ibrahimhalilsimsek1996@gmail.com)

Zekiye Demir

0000-0003-4009-7751

Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of Religion, Ankara, Türkiye

[ror.org/05ryem72](http://ror.org/05ryem72)

[zekiyedemir@aybu.edu.tr](mailto:zekiyedemir@aybu.edu.tr)

### Abstract

Radical Islam is a phenomenon that began to appear in Turkey in the 1970s. The radical tendencies that increased in the world in the second half of the 20th century began to show themselves in Turkey. The radical Islamic tendency, which increased especially between 1985 and 1994, gradually decreased after 1994 with the strengthening of the Welfare Party, and this decrease accelerated even more during the Justice and Development Party's rule. Study; It deals with the factors affecting the deradicalization process of radical Islamists in Turkey and the effects of local political practices on the deradicalization process of radical Islamists, the increase in the level of knowledge, experiences with family and social environment, the desire to improve social and economic conditions, and deradicalization in the context of the results of global radical Islamic movements. aims to examine the process. To achieve this goal, it was deemed appropriate to choose qualitative research method and interview technique. From a qualitative research perspective, an attempt was made to examine in depth the political, social and economic experiences that led to the deradicalization process of radical Islamist men, using semi-structured questions and interview technique. As a result of the analysis, effective factors in the deradicalization of radical Islamist individuals were identified due to the change in individual and social conditions. The experiences of radical Islamists in the deradicalization process resulted in the researcher's interpretation and interpretation. In terms of the study's position in the literature, it can be said that it is the first study to evaluate this process. The fact that the deradicalization of radical Islamist men in the 1980s and 1990s has not been studied before makes this study important. The research started in February 2022 and ended in December. A total of 20 participants who were inclined towards radical Islam in the 1980s and 1990s and whose radicalism later faded away took part in the study. In the first part of the study, which deals with the deradicalization process of radical Islam on individuals in the political, social and economic context, the impact of Necmettin Erbakan, the leader of the Welfare Party, and Recep Tayyip Erdoğan, the leader of the Justice and Development Party, on the transformation of radical Islamist individuals was evaluated. As a second factor, the increase in the level of both religious and general knowledge played an important role in reducing radical tendencies. Individuals begin to evaluate the world from a broader perspective by increasing their knowledge, especially during the university education process. As a third

factor, experiences arising from communication with family and social circle also weaken the sharp outlook and attitude. As the fourth factor, the effect of socioeconomic conditions on the reduction of the individual's radical tendency was evaluated. The last factor is the impact of the results achieved by radical Islamist movements in the world.

### Keywords

Sociology of Religion; Radicalism; Radical Islam; Deradicalization; Islamic Deradicalism

### Highlights

- Increasing the education level and knowledge of radical Islamist individuals is effective in reducing their radical tendencies.
- The granting of religious rights and freedoms in Turkey had a significant impact on dampening Islamist radicalism.
- The balance in communication with the society and social environment seems to be an important factor in the de-radicalization of the radical Islamist individual.
- The development of socio-economic conditions, that is, the increase in the financial income of the individual, the development of his status in society and the increase in his roles are generally effective in the moderation of the radical Islamist individual.
- Disappointment with the results played an important role in the change of perception against global radical Islamist movements in the de-radicalization of the individual.

### Citation

Şimşek, İbrahim Halil – Demir, Zekiye. “Factors Affecting the Deradicalization Process of Radically Tendency Islamic Men in Turkey in the 1980-1990s”. *Eskiyeni* 54 (September 2024), 1053-1074. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1472519>

### Article Information

#### Ethical Statement

\* This study was carried out by Prof. Dr. It was prepared based on the master's thesis titled “Factors Affecting the Deradicalization Process of Radical Tendency Islamists in Turkey in the 1980s-1990s”, which we completed in May 2023 under the supervision of Zekiye Demir (Master's Thesis, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Turkey, 2023).

#### Ethics committee approval

Ethical approval was given by Ankara Yıldırım Beyazıt University Social Sciences Institute and numbered 2022-696.

#### Date of submission

23 April 2024

#### Date of acceptance

30 August 2024

#### Date of publication

30 September 2024

#### Reviewers

Two Internal & Two External

#### Review

Double-blind

#### Plagiarism checks

Yes - [intihal.net](http://intihal.net)

#### Conflicts of Interest

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest

#### Grant Support

No funds, grants, or other support was received.

#### Complaints

[eskiyenidergi@gmail.com](mailto:eskiyenidergi@gmail.com)

#### Author Contributions

Conceptualization (CRediT 1)

Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Data Curation (CRediT 2)

Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)

Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing (CRediT 12-13)

Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

Writing – Review & Editing (CRediT 14)

Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

#### S. Development Goals

-

#### License

[CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

## Giriş

Radikalleşme ve radikalizm her toplumda olabilecek bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların içerisinde çoğunluğun aksine siyasi otorite tarafından temsil edilmediğini, yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik düzenin değiştirilmesi gerektiğini düşünen ve bunu bazen demokratik bazen de demokratik olmayan araçlarla gerçekleştirmeyi amaçlayan bir kitle oluşabilmektedir. Toplumlarda otorite ve büyük bir kesim tarafından ötekileştirilmiş bir kitlenin oluşması bilhassa karma toplumlarda çatışmaları da beraberinde getirmektedir.

Radikalizm; var olan düzenin revize edilmesi yerine, geniş çaplı politik, sosyal ve ekonomik yeniliklerle köklü bir şekilde değiştirilmesine olan inançla yapılan düşünsel ve davranışsal eylemlerin bütünü olarak açıklanabilir. Radikalizmin dini referans olarak ortaya çıkmasına dini radikalizm denmektedir. Bu bağlamda var olan sistem karşısında radikalleşme, siyasi, sosyal, ekonomik vd. alanlara dini kaynak olarak değişikliği vadetmektedir. Dini radikalizm, bir yaklaşıma göre moderniteye karşı geleneksel dinin otoritesini sunan ve yenilikler karşısında geleneği savunan öğreti olarak, başka bir yaklaşıma göre ise cüretkar, sadece moderniteyi değil geleneği de reddederek toplumları dinin özündeki kaidelerle aydınlatarak sistemi bir bütün olarak değiştirmeyi amaçlayan ihtilalci bir anlayış olarak tanımlanmaktadır.<sup>1</sup> Dini radikalizmin siyasi dayanaklarıyla yürürlükte olan bir sistemi inanç esaslı dini bir sistemle değiştirmeyi planlayan, yöntem bakımından ise şiddet kadar meşruiyeti de dini referansla sağlayan bir ideoloji olarak da tanımlanmaktadır.<sup>2</sup> 20. yüzyılda Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam temelinde laik rejimin ve seküler yaşamın yaygınlaşmasıyla birlikte dini radikalizmin ortaya çıktığı söylenebilir.

Bu hususta demokrasi ve İslam’ın uyuşup uyuşmadığı önemli bir tartışma konusu olarak günümüze gelmiştir. Batılı sosyal bilimciler arasında yer alan Huntington<sup>3</sup> İslam’ın Batılı tarzda özgürlükleri önceleyen bir Demokrasi sunmadığını söylemektedir. Fukuyama’da, Huntington’a yakın bir görüş ortaya koyarak İslam’ın kendine has bir demokratik devlet sistemi önermediğini ifade etmiştir.<sup>4</sup> Bu iki Batılı isim dışında diğer bazı sosyal bilimciler de bu minvalde fikirde buluşmaktadırlar. İslamcıların önemli bir bölümü de demokrasiyi İslam’la bağdaşmayan bir sistem olarak görmektedirler. Başta Hasan el Benna, Mevdudi ve Seyyid Kutub olmak üzere bazı İslamcı düşünürleri de demokrasinin İslam’a uygun bir düzen olmadığı görüşünü belirtmektedirler. Bu tür görüşler 20. Yüzyıldan günümüze kadar bilhassa Müslüman nüfusunun çoğunlukta olduğu laik-demokratik düzene geçen ülkelerde sosyolojik ve siyasi çatışmalara sebep olmuştur.<sup>5</sup>

İslami radikalizm genel olarak müslüman toplumlarda ortaya çıkmış ve İslamla hükmeden devlet rejimi ve İslam’a göre yaşayan toplumu kurmayı amaçlamış, bu amaca

<sup>1</sup> (Benjamin Brown, “The Two Faces of Religious Radicalism: Orthodox Zealotry and “Holy Sinning” in Nineteenth-Century Hasidism in Hungary and Galicia”, *The Journal of Religion* 93/3 (2013), 341-374.

<sup>2</sup> Işıl Arpacı, “Dini Radikalizmin Nedenlerini Tersinden Sorgulamak: Milli Görüş Neden Radikalleşmedi?”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/8 (2017), 11-28.

<sup>3</sup> Samuel P. Huntington, *Huntington’un Türkiye’de verdiği Konferans, Medeniyetler Çatışması*, M. Yılmaz (Der.), M. Çalık (Çev.), (Ankara: Vadi Yayınları, 2006), 180-181.

<sup>4</sup> Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Z. Dicleli (Çev.), (İstanbul: Simavi Yayınları: 1993), 268.

<sup>5</sup> Ahmet Ayhan Koyuncu, “Dört Farklı Perspektiften İslam Demokrasi Tartışmaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 710-715.

ulaşmak için gerektiğinde fiziki/silahlı mücadeleyi meşru gören bir ideoloji veya tutum olarak tanımlanabilir. İslam ülkelerinde laik rejime karşı İslamcı radikalizm pratikte ortaya çıkan bir ideoloji olarak da görülebilir. Radikal İslam denince akla en başta Hasan el Benna, Mevdudi, Seyyid Kutub ve Humeyni gibi isimler gelmektedir. Bu isimler, Kur'an'ı ve sünneti selefi anlayışa dayanarak yorumlayıp toplumun ıslahı için İslami siyasi ve sosyal bir nizamın kurulması gerektiği yönünde bir yaklaşımla ortaya çıkmışlardır. Yöntem olarak da devrimin de meşru bir çıkış yolu olduğu kanaati hakim olmuştur. Bu bakımdan sol fikirlerle uyuşan bir yöntem söz konusudur.<sup>6</sup>

Yerli literatur tarandığında İslamcılıkla ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunların başında İsmail Kara'nın "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler, Kişiler" adlı üç ciltlik çalışması gelir.<sup>7</sup> Ancak Türkiye'de İslamcı deradikalleşmeyi doğrudan ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolaylı olarak ele alan bir çalışma olarak Akbaş'ın hazırladığı "Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Bakanlığının Rolü: Cezaevi vaizi örneği" adlı Yüksek Lisans tezi görülebilir.<sup>8</sup> Literatürdeki İslamcı deradikalleşmeye yönelik çalışma azlığı sebebiyle bu çalışmanın alana katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de 1980'li ve 1990'lı yıllarda radikal eğilimi artmış İslamcılarının deradikalleşmesini konu edinmiştir. Bu yıllardaki radikal eğilimli İslamcı erkeklerin deradikalleşme süreçlerinin nedenlerini ve sonuçlarını yerel siyasi iktidarın dini özgürlüklere yönelik tutumları, aile ve sosyal çevre etkileri, sosyo-ekonomik şartların değişimi, dini bilgi-birikim gelişimi ve küresel olayların etkileri ile ele almayı amaçlamıştır. Çalışma verileri nitel araştırma yöntemi ve yarı yapılandırılmış sorular kullanılarak gerçekleştirilen mülakat tekniği ile elde edilmiştir.

## 1. Türkiye'de İslamcı Radikalleşme ve Dedarikalleşme

Türkiye'ye de sosyolojik anlamda radikal İslamcı hareket veya tutumların geliştiği 1980'li ve 1990'lı yılların 2000'li yıllara gelindiğinde sönümlendiği gözlenmektedir. Bu durum aşağıda iki başlık altında ele alarak betimlenmeye çalışılacaktır.

### 1.1. Türkiye'de Radikal İslam

Bireyler dinini özgür bir şekilde yaşayamadığında; ibadetlerini özgürce yapamadığında hatta dinin gereklerini yerine getirmesi engellendiğinde ve sınırlandırıldığında dini radikalizm için uygun bir ortam oluştuğu söylenebilir. Bu ortama bir de dini metinlerin farklı yorumları dahil olduğunda dini radikalizmin ortaya çıkması hayli olasıdır.<sup>9</sup> Dinin müntesiplerinin kendi özsel niteliklerinden kaynaklanan dine keskin ve marjinal bakışları da dini radikalizme sebep oluşturabilir.<sup>10</sup>

<sup>6</sup> Davut Ateş, "İslam Köktencililiği (I) Kökeni, Genel Nitelikleri, Tanımlar ve Sınıflamalar", *Akademik Orta Doğu* 3/2 (2009), 63-96.

<sup>7</sup> İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler, Kişiler*, Cilt 1,2,3, (İstanbul: Risale Yayınları, 1986).

<sup>8</sup> Gizem Gönay Akbaş, *Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Bakanlığının Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği*. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (2020).

<sup>9</sup> Şinasi Gündüz, "Din Terör ve Şiddet", *Diyanet Aylık Dergi* 170 (2005), 11-13. Dergi Adı İtaliy yazılmalıdır.

<sup>10</sup> Kamil Şahin - Mimar Türkkahraman, *Türkiye'de Toplumun Radikal Hareketlere Bakış Açısı: Ortadoğu'daki Siyasal Gelişmeler ve Güvenlik* (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2012), 187. Kitap Adı verildikten sonra virgül kullanılmamalıdır.

Dini radikalizmde çift kutuplu bir toplum anlayışı mevcuttur.<sup>11</sup> Bir tarafta dini referans kaynağı alan ve onu hayatın her alanına yansıtmaya çalışan ve buna uygun ortam bulamayan bir grup, diğer tarafta da bu gruba karşı zaman zaman çok katı yasak ve cezalar uygulayan karşı grup. Tabiri caiz ise iki düşman grup. İki cephe bu bölünme toplumsal ayrışma ve çatışmaya zemin oluşturmaktadır.<sup>12</sup>

Türkiye’de dini radikalleşme süreci İslam dini endeksli ortaya çıkmıştır.<sup>13</sup> Radikal İslam, İslam’ın geleneksel dini yaşama karşı olarak bireyin sadece Allah’la olan ilişkisi haricinde hayatın siyasi, toplumsal, ekonomik vd. tüm alanlarında hakim olması gerektiği inancını temel almaktadır.<sup>14</sup> 1979’da gerçekleşen İran İslam Devrimi, bu yıllardan sonra Türkiye’de radikal İslami düşünce ve tutum olarak etkisini artırmıştır.<sup>15</sup> İran İslam Devriminde olduğu gibi radikal İslami anlayış modern toplumu küfürle itham ederek hali hazırdaki devlet sistemini ve toplumu İslam karşısında değerlendirmektedir.<sup>16</sup> Bu durumda bir ülkede İslam’ın hakim olmaması darulharp anlamı taşımaktadır. Darulharp olan bir yerde şiddete varan bir mücadele meşru kabul edilmektedir.<sup>17</sup> Her ne kadar Türkiye özelinde zaman zaman radikal islamcıların darulharp olduğuna yönelik bazı söylemleri olsa da bu kesimin şiddetle özdeşleştirilmesinden söz edilemez. Müslümanların Türkiye’de özgür kabul edilmemesinin ve sıkı bir baskı altında tutulmalarının yani darulharpda yaşayan bir Müslümanın benzer yaşam koşullarına sahip olmasının ithamında toplumsal hafızanın etkisi bulunmaktadır. Dolayısı ile toplumsal hafızanın radikal İslam’ın artmamasında da büyük bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet döneminde, özellikle de tek parti döneminde dine karşı uygulanan baskıcı tutumun etkisini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bütün bunlara rağmen Radikal İslami hareketlerin Türk kültürüyle, toplum ve devlet anlayışıyla çok uyuşmadığı söylenmektedir.<sup>18</sup>

1970’li yıllara kadar Türkiye’de Radikal İslami hareketten pek söz edilmez. Bunda baş sebep bu yıllara kadar etkisini gösteren dine karşı uygulanan politiklardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında şeriat yanlılarının ya da dini faaliyet yapanların en sert şekilde bastırılması dindar kesim üzerinde korku atmosferi oluşturmuş ve bir yıldırma etkisi yapmıştır. Yine bu dönemde uygulanan politikaların bir sonucu olarak Türk aydınları tarafından kaleme alınmış dini eserler açısından bir kıtlık olduğu söylenebilir. Bu durum takip eden yıllarda gündelik dini yaşama taleplerinin çitasını vasat seviyede tutmada etken olmuştur. 1970’lere gelindiğinde Müslüman coğrafyasında İslam alimleri ve düşünürlerinin bilhassa Mısır’daki İhvan-ı Müslimin ve Pakistan’daki Cemaat-i İslami hareketi ve liderlerinin eserlerinin tercüme aracılığıyla yaygınlaşması Türkiye’deki Müslümanların düşünce dünyasını

<sup>11</sup> Etyen Mahçupyan, *Osmanlı’dan Postmoderniteye* (İstanbul: Patika Yayınları, 2000), 151.

<sup>12</sup> Mustafa Erdem, “Din ve Terör Üzerine”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/20, (2004), 9-12.

<sup>13</sup> M. Ali Kirman, “Küresel Bir Sorun Olarak Din ve Şiddet”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/20, (2004), 325-328.

<sup>14</sup> Serpil Üşür, *Din Siyaset ve Kadın: İran Devrimi* (İstanbul: Alan Yayınları, 1991), 18.

<sup>15</sup> Ruşen Çakır, *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği: 1980 sonrası İslami Hareket 2* (İstanbul: Metis Yayınevi, 2001), 140.

<sup>16</sup> Abdullah Manaz, *Türkiye’ye Yönelik Terör Odakları* (İstanbul: IQ Yayınları, 2005), 180.

<sup>17</sup> Kamil Şahin - Mimar Türkkahraman, *Türkiye’de Toplumun Radikal Hareketlere Bakış Açısı: Ortadoğu’daki Siyasal Gelişmeler ve Güvenlik*, (Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2012), 188.

<sup>18</sup> Ahmet Özcan, *İslami Uyanıştan İslami Harekete* (İstanbul: Şafak Kitabevi, 1996), 19-20; Sinan Ateş, *Türkiye’de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 57; Muhterem Altın, *Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Din ve Siyaset* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 64-75.

etkilemiştir. Özellikle Pakistanlı; Muhammed İkbâl, Mevlana Ebu'l Ala Mevdudî, Muhammed Hamidullah, Fazlurrahman, Mısırlı; Hasan el Benna, Seyyit Kutub, Muhammed Ebu Zehra, Cezayirli Malik bin Nebî, Suriyeli Said Havva ve İranlı Ali Şeriatî gibi düşünür ve aktivistlerin kitaplarının çevirileri 1970'lerden sonra Türkiye'de yayılmıştır. Çevirilerle oluşan bu literatürün sağcı, muhafazakar, milliyetçi, dindar okuyucuların bir kısmı İslamcılık ve ümmetçiliğe yönelmiştir. Bilhassa Seyyit Kutub'un "Yoldaki İşaretler" adlı eserinin, okunan kitaplar arasında İslamcılık ve ümmetçilik düşüncesinin oluşmasında etki boyutunun oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Türkiye'de bu içerikteki eserlere ulaşan gençler dini baştan öğreniyormuş gibi tevhid eksenli anlayışa yönelmişlerdir. Bu süreçte Türkiye'de Radikal İslami hareketlerden etkilenen kişi ve gruplar parti faaliyetlerinden uzak bir şekilde tevhidi bakış açısıyla dergi, kitap ve makaleler yayınlamışlardır.<sup>19</sup>

Radikal İslamcılara göre toplumsal problemlerin temelinde Batının bu dünyadaki yaşamı temel alan pozitivist dünya görüşüne sahip olması<sup>20</sup> tevhidi bakışla bireye ve topluma bakamaması bulunmaktadır. 1970'li yıllarda Türkiye'de Milli Görüş olarak adlandırılan, Batı tarzı yaşama ve pozitivist görüşe karşı, dindar kimlikle siyaset yapmayı ve tevhidi bakışla siyasal yaşamda aktif olmayı hedefleyen, bunu demokratik araçlarla sağlamaya çalışan ancak yeterince güç elde edemeyişinden dolayı bu siyasal yapının o yıllarda oluşmaya başlamış olan İslamcı radikalleşmenin önünde pek bir etkisi olamamıştır.<sup>21</sup>

Türkiye'de 1970'lerde başlayan Radikal İslami düşünce ve tutum 1980 darbesinden sonra ekisini kısa bir süreliğine yitirmiştir. Darbenin etkisi azalmaya başladığında ülke içinde faaliyette bulunamaları bile İran'daki devrimi görmek veya Afganistan'da cihada katılmak için bu bölgelere gidenler olmuş bu da Ümmet bilinçli İslamcı ruhu canlı tutmuştur. Bu kesim, her ne kadar kendilerine radikal İslamcı nitelmesi yapılsa da, kendilerini radikal değil İslam'ı özülüyle yaşayan asıl Müslümanlar olarak nitelendirmektedirler. Bu yıllardan sonra Türkiye'de Radikal İslam 1985 ve 1994 yılları arasında oldukça artmıştır. Radikal eğilimlerin arttığı bu yıllarda Türkiye'de Milli Görüş geleneğindeki Refah Partisinin (Kuruluş: 1983-kapatılış: 1998) en etkisiz olduğu dönemler olarak görülmektedir. 1990 yılından sonra Refah Partisi Türkiye çapında güçlendikçe Radikal İslam'ın yavaş yavaş zayıfladığı da görülmektedir.<sup>22</sup> Radikalleşmede dini siyasi temsilin zayıf olmasının etkisi olduğu söylenebilir.

Taşdemir (2016, 105) yaptığı çalışmada Türkiye'de Radikal İslam'ın temel nitelikleri olarak aşağıdaki maddeleri tespit etmiştir: Siyasi partilere üye olmak, oy vermek tağuta hizmet etmek anlamı taşımaktadır. Yöneticinin Müslüman olması değil sistemin şeriat olması esastır. Hayatın her sahası Kuran ve sünnet bağlamında değerlendirilmelidir. İslam hayatın sadece bireysel değil toplumsal yönünü de tayin etmelidir. Emperyalizme karşı toptan bir düşmanlık vardır. Bu nedenle Amerika bir düşmandır. Gayrimüslime mesafelidir

<sup>19</sup> Damla Taşdemir, *Türkiye'de Selefi Hareket Ve Dini Radikalizm* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 90-93.

<sup>20</sup> Hamza Türkmen, *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştirisi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2008), 17.

<sup>21</sup> Necmi Uzun, *Türkiye'de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü*. (Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 162-163.

<sup>22</sup> Damla Taşdemir, *Türkiye'de Selefi Hareket Ve Dini Radikalizm* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 104.



ve koşulsuz şartsız İsrail Devletine karşı olunmalıdır. Demokrasi ve laik rejimin tanındığını gösteren her türlü kurum ve kuruluşlar reddedilmelidir. İslam’a sonradan eklendiği gerekçesiyle bidatın her türlüşüne karşı olunmalıdır.

## 1.2.Deradikalleşme

Deradikalizasyon ve deradikalleşme Türkiye’de az kullanılan kavramlar olarak görülmektedir. Onun yerine “radikalleşmeden geri dönüş”, “tersine radikalleşme” gibi kavramlar kullanılmaktadır.<sup>23</sup> Demir<sup>24</sup> ise yaptığı bir çalışmada radikal tutum ve davranışlardan vazgeçmeye veya bu tür eğilimlerin azalmasına “radikalliğin sönümlenmesi” ifadesini kullanmıştır. Türkiye’de radikallikten vazgeçmeye yönelik üzerinde uzlaşılan ortak bir kavram bulunmamaktadır. Deradikalleşme kavramını Demant ve diğerleri; radikalleşmiş ya da radikal eğilimi artmış kişinin radikalleşme sürecine benzer bir şekilde yavaş yavaş radikallikten koparak topluma uyum sağlaması ve düzeni kabullenmesi olarak tanımlamışlardır.<sup>25</sup> Onlara göre fikirler de radikal ideolojiden uzaklaşarak deradikalleşmeye dahil olmaktadır. Yine eylemde ve fikirde demokratik olmayan araçların terk edilmesi deradikalleşme olarak değerlendirilmektedir.<sup>26</sup> Barrelle de deradikalleşmeyi, radikal ideolojiye bağlı gruptan uzaklaşarak toplumla uyumlu yeni bir yaşam tarzı olarak ele almaktadır.<sup>27</sup> Ashour’a göre deradikalleşme, değişim için demokratik olmayan şiddet yöntemini artık meşru kabul etmemeyi ve mevcut siyasi ve sosyal yapıyı kabullenmeyi ortaya çıkaran süreçtir ve başarılı bir geri dönüşün, şiddetin hem davranışsal olarak terk edilmesi hem de ideolojik olarak meşruiyetinin kaybedilmesiyle gerçekleşebileceği ileri sürülmektedir.<sup>28</sup> Demir’e göre ise duygu, düşünce, değer ve davranış olarak ortaya çıkan, şiddet ve/veya tepki içeren tutumlara verilen değerın sönümlenmesini deradikalleşmenin karşılığı olarak tanımlanmaktadır.<sup>29</sup>

Radikal İslami Hareketlerin Türkiye’de zayıflamaya başlaması yani deradikalleşme süreci bilhassa Refah Partisinin parti programının değiştiği 1990 yılından sonra kendini göstermiştir. Zayıflamaya başlamasında yerel siyasi temsilin güçlenmesi, küresel radikal İslami hareketlerin beklentiyi karşılamaması, İslam devleti hayallerinin yakın zaman için gerçekçi olmadığı düşüncesi, bireylerin dünyevi amaçlarını dini ve toplumsal hedeflerinin önüne almaya başlaması, bilgi-birikim düzeyinin artması ve Türk toplumunun kültürünün radikal İslam’ın idealleriyle çatışması gibi sebepler etkili olmuştur. 1997 yılında 28 Şubat sürecinden sonra kısa sürede radikal eğilim artsa da genel bir zayıflama süreci devam etmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisinin bir süre sonra siyasi sahaya çıkmasıyla deradikalleşme hızla artmıştır. Erkilet Radikal İslam’ın Türkiye’de etkili olamamasını Türk

<sup>23</sup> Ayşenur Tuğçe Şimşek, *Terörizmle Mücadelede Radikalleşmeden Geri Dönüş Uygulamaları*. (T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 18-20.

<sup>24</sup> Zekiye Demir, “İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği”, *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık 2022), 77-103.

<sup>25</sup> F. Demant vd. *Decline and Disengagement an Analysis of Processes of Deradicalisation*, (Amsterdam: IMES, 2008), 12.

<sup>26</sup> F. Demant vd. *Decline and Disengagement an Analysis of Processes of Deradicalisation*, 13.

<sup>27</sup> Kate Barrelle, “Pro-integration: Disengagement from and Life After Extremism”, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression* 7/2, (2015), 129-142.

<sup>28</sup> Omar Ashour, *The De-Radicalization of Jihadists: Transforming Armed Islamsit Movements*. (New York: Routledge, 2009), 5-6.

<sup>29</sup> Zekiye Demir, “İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği”, *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık 2022), 77-103.

siyasi hayatına ve tasavvufa uzak olması, Türk halkının kültürel yapısıyla uyuşmaması ve mükemmel bir müslüman tasvirinin imkansızlığına bağlamıştır.<sup>30</sup>

Deradikalleşme sürecinde radikaller genellikle siyasi skalada merkez sağa yönelmişlerdir. Bu anlamda sekülerleşme de artmıştır. Daha önce şirk olarak değerlendirilen oy verme, parti kurma gibi siyasi eylemlere katılmaya başlamışlardır. Laik rejime bilhassa Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde fikri olarak İslam'a zıt bulsalar da tepkisiz kalmışlardır. Bunun yanında modern siyasi kavramları da kullanmaya başlayarak hem siyasi hem de toplumsal düzene entegre olmuşlardır. İdealist anlayışın yerini daha pragmatist bir anlayış almıştır.<sup>31</sup> Günümüzde radikal İslami hareketler Türkiye'de oldukça küçük bir kitlede kendine yer bulmaktadır.<sup>32</sup>

## 2. Araştırma Bulguları

Araştırmada 1980'li ve 1990'lı yıllarda radikal İslami eğilim taşıyan ve daha sonraki yıllarda bu eğilimlerin azalması ile deradikalleşme süreci yaşayan 20 erkekle yarı yapılandırılmış sorular eşliğinde mülakat yapılmıştır. Mülakat yapılan kişilere ait olgusal kimlik bilgileri ve mülakat sonucunda deradikalleşmede etkili olan faktörlerle ilgili elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

### 2.1. Olgusal Kimlik Bilgileri

Yukarıda ifade edildiği ve Ek'de görüldüğü üzere mülakat 20 erkekle gerçekleştirilmiştir. Cevapların doyuma ulaştığı kanaatine varıldığından mülakat 20 kişi sayısı ile sınırlandırılmıştır. Mülakatların 9'u yüz yüze, 11'i çevrimiçi uygulamalarla gerçekleştirilmiştir. Çevrim içi yapılması bazı katılımcıların uzak mesafelerde olmasından ve görüşme için ortak bir zaman ayarlama güçlüğünden kaynaklanmıştır. Hem çevrimiçi görüşmelerde hem de yüz yüze görüşmelerde mülakatlar genellikle bir saatten fazla tutulmaya çalışılarak katılımcılara yönelik gözlem yapabilme imkanı oluşturulmuştur.

Mülakata kalılanlar 44 ila 67 yaş aralığındadır. Yaş aralığını 40-45, 46-50, 51-55... gibi 5 yaş aralıklı kategori yaptığımızda 1 kişi 40-45, 6 kişi 46-50, 11 kişi 51-55, 2 kişi 66-70 olmak üzere yaşlar 4 kategoride toplanmaktadır. 11 kişi ile en çok katımcı 51-55 yaş aralığındadır ve tüm katılımcıların yaş ortalaması 52'dir.

Katılımcılara kartopu yöntemi ile ulaşılmıştır. Bu da bazı meslek gruplarının ağırlıkta olmasına yol açmıştır. Bu kapsamda 10 öğretmen, 3 esnaf, 4 emekli, 1 İmam, 1 müftü, 1 bakanlıkta ilçe müdürü ile mülakat yapılmıştır. 10 öğretmenden 6'sı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenidir.

Mülakatta katılanların eğitim düzeyine bakıldığında 1 kişi ilköğretim, 3 kişi yüksekokul, 12 kişi lisans, 3 kişi yüksek lisans, 1 kişi ise doktora mezundur. Genel itibariyle eğitim düzeyi görece yüksek bir gruba mülakat gerçekleştirilmiştir.

Katılımcılardan 3 kişi ekonomik durumunu iyi, diğerleri ise orta düzey olarak ifade etmişlerdir. Bu durumda katılımcı grup 'orta sınıf' ekonomik gruba dahildir denilebilir.

Medeni durumlarına bakıldığında 19 kişi evli, 1 kişi boşanmış durumdadır. Yaş özelliği de dikkate alındığında grubun medeni durumunun hemen hepsinin evli olması beklenen bir durumdur.

<sup>30</sup> Alev Erkilet, *Eleştirellikten Uyuma Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*, (Ankara: Hece Yayınları, 2004), 92-100.

<sup>31</sup> Necmi Uzun, *Türkiye'de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü* (Ankara: Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 182.

<sup>32</sup> Hamza Türkmen, *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleşiri* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2008), 113.

Yaşadıkları şehirlere dikkate alındığında katılımcılardan 2’si Samsun’da, 3’ü Ankara’da, 7’si Kocaeli’nde, 3’ü Konya’da, 2’si Çorum’da ayrıca Osmaniye’de, Afyon’da, Uşak’ta ise birer kişi yaşamaktadır. Toplamda Türkiye’nin 7 ilinden çalışmaya katılımcı sağlanmıştır. Bunlardan 7 kişi ile Kocaeli en çok mülakat gerçekleştirilen ildir.

Katılımcıların profili hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; mülakata katılanlar 50-55 yaş civarında, evli, orta sınıf ekonomik gruba dahil, eğitim düzeyi görece yüksek, eğitim ve din hizmetleri sektöründe çalışan ve 7 farklı ilde yaşayan kişilerden oluşmaktadır.

## 2.2. Deradikalleşmeyi Etkileyen Faktörler

1980’li ve 1990’lı yıllarda radikal İslami tutum ve davranış gösteren ancak günümüze geldiğinde deradikalleşme yaşamış olan katılımcılardan elde ettiğimiz verilere göre deradikalleşmelerini etkileyen ve aşağıda sunulmuş olan belli başlı beş ana faktör tespit edilmiştir.

### 2.2.1. Siyasi Uygulamalar

Laiklik ilkesinin teorik olarak değil pratik olarak “dışlayıcı laiklik” veya “radikal laiklik” olarak uygulanmasının İslami radikalleşmeyi tetikleyen veya oluşturan bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bunu katılımcılarımızın radikal İslamcı eğilimler yaşadığı 1970’lerden 1990’lı yılların sonuna kadarki Türkiye’si nezdinde ele aldığımızda şöyle bir gerçekle karşı karşıya kalırız; dini hak ve özgürlüklerin, dini kıyafetlerin, sembollerin kamuda görünürlüğü noktasında siyasasetin engelleyici, dışlayıcı laik uygulamalarının Türkiye’deki dindarları önemli ölçüde ötekileştirmiş ve dışlamıştır.

Radikal İslam’ın ideallerini veya taleplerini demokratik bir yolla gerçekleştirmeyi vadeden ve dindar bir siyaset yapma iddiasıyla ortaya çıkarak parti kuran Necmettin Erbakan’ın, özellikle 1990 yılından sonra Radikal İslamcıların deradikalleşmesinde kritik bir işlevi bulunmaktadır.<sup>33</sup> Bu süreç deradikalleşmenin olgunlaşmadığı bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Zira o dönemde özellikle siyasi alanda henüz mutlak bir güç elde edilmemiştir. Bu da dini hak ve özgürlüklerin kazanımını sağlayamak için yeterli olmamıştır. Fakat Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde pasif laiklik deneyiminin de tecrübesiyle Recep Tayyip Erdoğan’ın liderliğinde başta başörtüsü olmak üzere dini hak ve özgürlükler elde edilmiştir. Bu süreçte Recep Tayyip Erdoğan radikal eğilimli Müslümanların demokrasi ve laik rejime karşı tutumlarını ılımlaştırmada önemli bir etki yapmıştır.<sup>34</sup> Ayrıca 1990’dan itibaren Refah Partisi’nin İslamcı söylemlerinde başlayan uzlaşmacı yöndeki değişiklik Recep Tayyip Erdoğan’ın öncülüğünde Ak Parti ile olgunlaşmaya devam etmiştir. Politikadaki söylem ve yaklaşım değişikliği radikal eğilimin azalmasında önemli bir etki olarak görülebilmektedir.<sup>35</sup>

Araştırmamız kapsamında Türkiye’de siyasi bakımdan üç faktörün İslamcıların deradikalleşme sürecinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Birincisi bireyin kendisinin dünya görüş ve inançlarına sahip veya en azından yakın bir siyasi kişilik tarafından temsil edildiğine olan inancıdır. Bu hususta şahsı, kişiliği, dünya görüşleri ve dini kimliği ile

<sup>33</sup> Işıl Arpacı, “Dini Radikalizmin Nedenlerini Tersinden Sorgulamak: Milli Görüş Neden Radikalleşmedi?”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/8. (2017), 11-28.

<sup>34</sup> Ak Parti 2007 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi (İstanbul: Onaltı Kitabevi, 2015), 20.

<sup>35</sup> Nazım Maviş, *İslamcılığın Değişen Dili: 1990’lı Yıllar ve Siyaset*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018) 304.

Necmettin Erbakan ilk örnek, Recep Tayyip Erdoğan ise ikinci örnek olarak görülmektedir. Recep Tayyip Erdoğan'ın İmamHatip mezunu olması ve Milli Görüş geleneğinden gelmesi Müslüman kimliğin temsili için önemli bir ayrıntı olarak değerlendirilmektedir. Bu durumu bir katılımcımız şöyle ifade etmiştir:

“...İktidarların bazı İslami konularda yasak koyması bizim radikal tutum sergilememizde itici kuvvet etkisi görüyordu. Daha sonra Ak Parti'nin yani İmam-Hatipli birisinin iktidara gelmesi Türkiye'ye İslam'ın hakim olması hissiyle rahatladık ve radikal hislerde boşalma meydana getirdi...” K7

İkinci faktör ise; dini hak ve özgürlüklerin kazanılmasının deradikalleşmeye olan etkisidir. Bu kazanımlar ise bilhassa Recep Tayyip Erdoğan'ın önderliğinde AK Parti döneminde elde edilmiştir. Böylece laik rejimde Müslümanların yaşayabileceği düşüncesi oluşmuştur. K13'in şu sözleri bu gerçeği vurgulamıştır:

“O zamanki baskıcı diye gördüğümüz rejim bize İslam'a sahip çıkma zorunluluğu hissettiriyordu. Bizim dönemimizde imam-hatiplerin orta kısımları kapanmıştı. Üniversite sınavında önlerimiz kapatılmıştı. Ama sonra şimdi her mahalle başında imam-hatip var ve bizim yaşadığımız engellerle karşılaşmıyorlar.” K13

Üçüncü faktör ise; Türkiye'de Müslümanların hep kaybeden değil de kazanma hissini tatması ve taşımaya başlamasıdır. Bunu şu ifadelerden anlamak mümkündür:

“Siyasi anlamda hem bireysel hem toplumsal olarak ideal ettiğimiz şeylere ulaşıvermiş gibi hissediyoruz...” K12

Sonuç olarak bu faktörlerin etkisiyle Radikal İslamcılarının fikrinsel boyutta İslam Devleti idealinden tamamen koptuğunu söylemek mümkün değildir. İslami bir yönetimin kısa bir sürede gerçekleşeceğine dair şartların oluşmadığı ve bunun gerçekçi bulunmadığı düşüncesi de katılımcılarla görüşmelerin satır aralarından çıkan bir sonuçtur. Katılımcıların tepki ve eylem bakımından harekete geçme arzusunun olmadığı da görülmektedir. Bunun yanı sıra yeterli olmasa da, mevcut siyasi sistemde uygulamaların değişebileceğine dair bir düşünce oluşmuştur. Önceden siyasi partilere karşı olumsuz olan yaklaşımlar yeni yaşamda en azından ehven-i şer bir çare olarak pragmatist bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Aşağıdaki alıntılardan bu sonuçlar elde edilmiştir:

“Şartlar biraz değişmiş. O zamanlar (dini haklar elde edemediklerini düşündüğü yılları kastediyor. Y.N.) elde edemediğin şeyleri elde etmeye başlamışsın. Başta başörtüsüyle ilgili bacılarımıza bir zulüm yok diyebiliyorum. Mücadele edebileceğim alan ister istemez sınırlandırılmış ya da ortadan kalkmış.” K16

“Eğitim ve çalışma hayatı başta olmak üzere demokratik yolla haklar elde edilemeyince, siyasal olarak da dışlanınca kendi düşüncemizi hakim kılmak için farklı şeylere ihtiyacımız var diyerek radikalleşme eğilimi oluşturdu bizde...” K14

İslami usullere dönüşün toplumun içselleştirmesiyle olabileceği ve bunun da şartların oluşturularak aşama aşama gerçekleşebileceği düşüncesi ifadelerden ortaya çıkmaktadır:

“Çatışmadan oradaki yanlışlıkları tedricen değiştirmek lazım...” K5

“Medeni dönemdeki ayetleri Mekki ortamda uygularsak davete aykırı hareket etmiş oluruz. Türkiye'nin ortamı Mekki ortam...” K11

## 2.2.2. Bilgi Birikim Düzeyi

Radikalleşme sürecinde coşkuyu artırması ve hedefe yönlendirmesi bakımından ideolojik okumalar yapılması önemli bulunmaktadır. Genelde bir radikal grupta ya da

arkadaş grubuyla beraber sohbet gruplarında yer bireyler tek tip okumalar yapmakta ve farklı kaynaklara yönelmemektedir. Bilgiyi farklı kaynaklardan edinmediğinde bireyin bakış açısı genişlemekte, eleştirel bakış açısı gelişmemektedir. Bu da radikal tutumlara yolaçabilmektedir. Farklı kaynaklardan beslenmek, bilgilenmek hem eleştirel bakış açısı kazanmayı hem de sunulan bilgilere objektif değerlendirmeler yapabilmeyi sağlar. Bilgi kaynağının çeşitlenmesi ve bilgiyi ele alış tarzının değişmesinde eğitim seviyesinin yükselmesinin önemli bir etkisi vardır. Aynı şekilde daha derin ve eleştirel bir bakışın oluşmasında ise İlahiyat Fakültesinin önemi katkısı bulunmaktadır.<sup>36</sup> Katılımcılarımızın bazılarının ilahiyat mezunu oluşu, bazılarının da icra ettiği mesleğin öğretmenlik, imamlık gibi bireyi okumaya ve kendisini geliştirmeye yönlendiren bir işlevi olması bilgi birikimin artırmaya sevk etmiş bu da deradikalleşme süreçlerine önemli katkıda bulunduğu gözlenmiştir.

“Bizim radikalleşmemizde kısıtlı okuduğumuz kitapların etkisi çoktu. Daha sonra biz okumayı genişlettik. Sadece belirli kişilerin kitaplarını okumadık. Değişik insanların kitaplarını okumaya başladık. İbn Kesir okuduk. Önceden Seyyid Kutub’ un tefsirini okurduk. Halbuki birisi Rivayet Tefsiri birisi Dirayet Tefsiri. Evet Dirayet Tefsiri de böyle yabana atılacak bir tefsir değil. Sünete aykırı olduğunu da iddia edemem ama bana şöyle geliyor. Meme emmesi gereken çocuğa dürüm ekmek verip de boğazına tıkmak gibi bir şey... Tek bir kişinin kitabına bağlı kaldığı zaman insanın beyni şartlanıyor. Her şeye şartlı bakıyor. Hem eğitim alıp hem de farklı okuma yaptıkça bakışlarımız da değişti.” K7

“Dini bilgilerimizi sağlam kaynağından aldıktan, okuduktan sonra hocalarımızdan aydınlandıktan sonra o sivri fikirlerden vazgeçtik. Bağırıp çağırma işte infialler vs. onlar biraz da tecrübe ve birikimin azlığından...” K17

Mülakat yapılan bireyi radikalliğe iten sebeplerden bir tanesi eğitim düzeyi ve bu eğitim düzeyine bağlı olarak bilgi düzeyinin sınırlılığı olduğu görülmektedir. Yapılan bir çalışmada eğitim seviyesi arttıkça radikal eğilimlerin azaldığına ilişkin bulgular elde edilmiştir.<sup>37</sup> Yine başka bir çalışmada da radikal bireylerin deradikalleşmesinde bilginin önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.<sup>38</sup>

### 2.2.3. Aile ve Sosyal Çevre ile İletişim

Radikal İslam’ın sosyal hayat anlayışında esnek olmayan katı kuralları Türk toplumun kültürel yaşamıyla çatışmakta ve birey bu süreçte bir karar verme durumunda kalmaktadır. Bu karar toplumdaki bağımsız bir dini yaşam ya da toplumla yeteri kadar uyumlu ve kaideden sapmayan bir esnek tutum arasında alınmaktadır. Deradikleşmede ikinci yol seçildiği görülmektedir.

Çalışma grubundan elde edilen verilerde radikal dönemdeki aile ve sosyal çevreyle olan olumsuz deneyimlerin derakilleşmeye etkili olduğu gözlenmiştir. Aile içi ilişkilerle ilgili örnek olarak haremlik selamlık uygulaması verilmiştir. Toplumumuzda radikalleşme sürecinde bireyin koyduğu katı prensipler arasında haremlik selamlık uygulaması ailesi ve sosyal

<sup>36</sup> Zekiye Demir, “İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği”, *Journal of Analytic Divinity*, (Aralık 2022), 77-103.

<sup>37</sup> Zekiye Demir – A. Ömer Toprak, “Changes in Religious Attitudes and Behaviors of Euro-Turk Students With Theology Education”, *Teaching Theology & Religion* 26/1, (2023), 29-43.

<sup>38</sup> Abdulvahap Taştan vd., “Üniversite Düzeyinde Din Eğitimi Alan Öğrencilerde Eğitim Sürecinde Oluşan Tutum ve Davranış Değişiklikleri”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2001), 169-192.

çevresiyle ilişkileri, iletişimi olumsuz etkilendiği ifade edilmiştir. Toplumun çoğunluğunun kabul ettiği örf, adet ve geleneklere karşı radikal islami tutuma sahip olan bireylerin ortaya koyduğu katı prensipler zamanla etkisini yitirmiş ve zamanla bireyler örf ve adetleri dikkate alma yolunu seçmişlerdir.

Sosyal çevre ile bütünleşmede önemli etkiye sahip olan Ramazan ayının hep birlikte idak edilip yaşanması, Cuma namazının camiilerde cemaatle kılınması gibi dini ibadet ve ritüellerin radikal islamcı anlayışla çatışması da önemli bir ayrışma sebebi oluşturmaktadır. Ruyeti Hilal kavramıyla açıklanan hilali görmeyle birlikte ramazan ayına başlama veya Ramazan bayramı yapma meselesinde radikal islamcılar zaman zaman toplumun geneli ile çatışmaktadır. Yani ayın görünme durumuna göre önce veya sonra ramazan orucuna başlayın yine önce veya sonra bayram yapabilmektedirler. Yine radikal islami bir tutum olarak Cuma namazlarını rejimin imamının arkasında kılmayı reddedebilmektedirler. Deradikalleşme sürecinde toplumun kolektif olarak yerine getirdiği ibadatlere uyum sağlama, toplumsal kültüre tekrar entegre olma, kucaklayıcı bir dille hoşgörünün artması, farklı din anlayışlarına sahip insanlarla olan irtibatla birlikte dini dilin ve iletişimin yumuşaması önemli sebepler olarak görülmektedir. Konu ile ilgili aşağıda katılımcıların ifadelerinden örnekler bulunmaktadır:

“Normal vakitlere gitmediğimiz gibi Cuma namazlarını da kılmıyorduk. Beş on sene öyle devam ettik. Hatta Ramazan bayramlarımızı bile içinde yaşadığımız toplumun Müslümanları ile beraber bayram yapamazdık. Yapamazdık derken Hilal gözetlemeyle alakalı. Hilal görünmediği için biz bayram yapmadık ama toplumun geneli bayram yaptı, bunun huzursuzluğunu hissettik”. K13

“İnsanların din adına yaşadıkları şeyin çok dinle alakasının olmadığını düşünüyordum. Çok erken yaşlarda ebeveynlerimin, köydeki geleneksel dini yaşamaya çalışan insanlara şiddetli eleştiri ile yaklaşıyordum. Üniversiteye gittiğimde de benzer tutumlarım olmadı diyemem. Fakat özellikle üniversite yıllarımda farklı kesimlerle temas kurmaya başladım.” K3

“Tağüt kavramını, din kavramını, rab kavramını kulluk kavramını öğrenince bakıyorsun ki insanların rabbi Allah değilmiş çevrendeki insanları bile putperest gibi Allah düşmanı gibi görmeye başlıyorsun. Bunların aslında mümin olmadığını düşünmeye başlıyorsun. Hatta bir ara sınıfımızda namaz kılmayanın kafir olduğunu düşünüyorduk. Okuduk ki kafire selam verilmez. Namaz kılmıyorsa selam da verilmez. Bu durumda bir insana selam vermediğin zaman onunla hiçbir beşeri ilişkin de kalmıyor aslında. Bu ilişkilerinizi çok olumsuz yönde etkiliyor. İnsanı asosyalleştiriyor. Sadece dışarıya karşı asosyalleşmiyorsun. Cemaat içerisinde dar bir alanda kalıyorsun. Başkalarıyla muhatap olmuyorsun. Toplumdan kopmayı kopuyorsun. Bir de haremlik selamlık meselesi var. Kesin sınırlarla bir haram koyuyorsun ortaya. Ama toplumumuzda insanlar beraber oturuyorlar, amca kızı olsun, dayı kızı olsun, yenge olsun... Anadolu birbiri ile iç içedir. Sen bunların hepsini ret ediyorsun yani aile-akraba ortamından da uzak kalmaya başlıyorsun, bu davranışlar aile-akraba ilişkilerini koparıyor. Bütün bu olumsuzluklar rahatsız ediyor ve ılımlılışmaya başlıyorsun. Akrabalarınla birlikte oturmanın gayri islami olmadığını düşünmeye başlıyorsun. Yine senin kafir diye baktığın kişiyi gözlemlediğinde görüyorsun bu adam kafir değil namaz kılmıyor ama harbiden bunun kalbinde iman var diye bunu sezebiliyorsun. Biraz insan içine karıştıksa, farklı insanları gördükçe, bazı şeylerin

düşündüğün gibi olmadığını görüyorsun. Bu sefer ilişkilerini onarmaya başlıyorsun. Yavaş yavaş daha çok insanlarla ilişki kurmaya ve grup bağınazlığından, partizanlığından kurtulmaya başlıyorsun. Yani geldiğimiz noktada şöyle; Müslümanın kalbi herkese açık olmalı. Kalbiniz ne kadar açık olursa o kadar vereceğiniz şey vardır.” K4

“Elbette çevremizin etkisi oldu. Çünkü biz toplumsal bir varlık sosyal bir ortamdan meydana geliyoruz. Arkadaşlarımızdan, dostlarımızdan, akrabalarımızdan, şundan bundan etkileşim içerisindeyiz. Hayat insanın gençlik dönemindeki enerjisini terbiye ediyor. Dolayısıyla bazı şeyleri yaşayarak öğreniyorsunuz. Terbiye olunarak öğreniyorsunuz. Bu bilgilerle ılımlaşma süreci başlıyor” K9

“O dönemde anladığım şekle bakıldığında aslında ufkumun yeterli olmadığını görüyorum haremlik selamlık meselesi konusunda...” K19

#### 2.2.4. Bireyin Ekonomik ve Sosyal Şartları

Bireylerin genel itibarıyla radikal dönemi ile kıyaslandığında deradikaleşmiş döneminde kaybedeceği kazanımların daha çok olduğu söylenebilir. Bireylerin zaman içinde sosyal statü elde etme ikmanı bulmaları veya elde ettikleri statülerini koruyup geliştirme istekleri, toplumda hem komusal alanda hem de özel alanda sosyal statü ve rollerinin artması, ekonomik düzeylerinin gelişmesi gibi edimlerini bu edimlerin muhafazası ve geliştirilmesi aynı zamanda eş ve çocuklar gibi sorumluluğun artması deradikalleşme sürecinde etkili olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile sosyoekonomik şartların deradikalleşme sürecine olan etkisi ortaya çıkmaktadır.<sup>39</sup> Çalışmalar radikal eğilimin tepkisel açıdan azalmasında bireyin kazandığı statüsünü, mesleğini koruma isteği ve elde ettiği ekonomik kazanımları geliştirme arzusu kadar ailenin de önemli olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda aile kurmanın redakillleşmede başat etkiler arasında sayılır. Erkekler için aile kurmak, düzenli bir yaşama geçme ve sorumlulukların baba ve eş çerçevesine kanalize edilmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle birey eşine ve çocuklarına iyi bir yaşam sunmayı birincil görevi olarak görmeye başlamaktadır. Bütün bu sebepler radikalliğinin sönümlenmesinde önemli bir faktör olarak kendini göstermektedir.<sup>40</sup>

1980’li ve 1990’lı yıllarda radikal islami eğilimler gösteren bireyin deradikalleşme sürecinde maddi anlamda daha iyi bir hayat sürme imkanı elde etmesi, sosyal sınıflarında ve statülerinde iyileşme sağlamaları, aile kurmalarına paralel olarak eş ve çocukları ile ilgili sorumluluk altına girmeleri radikal bireyler olarak idealleştirdikleri toplumsal hedeflerini ikinci hatta geri plana almalarına sebep olmuştur. Tüm katılımcılar radikal dönemdeki maddi durumlarından daha iyi konumda olduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca 20 katılımcımız da aile kurma deneyimi yaşamışlar, 19 katılımcı ise hala evli ve babadurlar.

Aşağıda konu ile ilgili bazı katılımcılarımızın dile getirdiği örnekleri bulunmaktadır:

“Evlendikten sonra özellikle yüzde 50 evlendikten sonra yüzde 50 de ilk çocuk doğduktan sonra seneler geçtikçe yavaş yavaş bakacağın bir çocuk, sürdüreceğin aile, sorumluluk sahibi olma yüzde 80 olarak etkiledi.” K1

<sup>39</sup> Tore Bjorgo vd. "Introduction." *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement* (London: Routledge, 2009), 49.

<sup>40</sup> Gizem Gönay Akbaş, *Türkiye’nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği* (Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tobb Ekonomi Ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29.

“...Evlениyorsun, beklentiler farklılaşmaya başlıyor haklı olarak. Evi geçindirmek zorundasın. Çocukların oluyor. Çocuklarının geçimiyle, eğitimle ilgileneceksin. Hayat değişiyor. Önceliklerin de değişmeye başlıyor. Bu hayatı sürdürmek biraz daha öncelikli oluyor ...” K2

“Bir ev sahibi olmak, kısmen binilebilecek bir araç sahibi olmak, para artırmak, biriktirmek bunlar da mutlaka etkiledi. Çoluk çocuk olunca onların geleceği, onların yaşantısı, onlara iyi bir hayat sürdürme isteği de beraberinde mutlaka etkiledi.” K10

“Kendi başınıza bir aileyi yönetmeye çalışınca bazı şeyler oluyor. O zaman sıkıntılara göğüs germe durumunuz ben kendim başarıyım, babamdan yardım almayayım gibi. Fakat şunu anlıyorsunuz maddiyat geldikçe. Bu ilk Acıpayam’daki 5-6-7 yıllık cihad aşkının yavaş yavaş azaldığını hissediyorsunuz... Şimdi refaha erdikçe rahata erdikçe bazı şeylerden uzak duruyorsunuz” K18

### 2.2.5. Küresel Siyasal Gelişmeler

Yüzyılımızda medya ve iletişim artması ile dünyadaki olaylardan kısa bir sürede haberdar olma imkanı elde edilebilmektedir. Bu durum da toplumların birbirinden etkilenmesini artırmıştır. Bu çerçevede dünyadaki radikal İslami hareketlerin artması, ‘İslami’ adı altında devletlerin kurulması Türkiye Müslümanları üzerinde yankısını bulmuştur. Küresel bu gelişmelerin Türkiye’de bazı Müslümanların radikal eğilimlerinin artmasında etkili olduğu görülmüştür. Aynı şekilde bu hareketlerin beklendiği gibi sonuç vermemesi de radikal eğilimlerin azalmasında etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu durum katılımcıların ifadelerine de yansımıştır. Bu hareketlerden özellikle Humeyni’nin İran’da gerçekleştirdi İslam devrimi Türkiye’de radikalleşmede önemli bir etki yapmıştır. Orada yapılan devrim gibi bizde de Türkiye’de de neden İslami bir devrim yapılmasını. Fakat daha sonra İran devrimi ile ilgili mezhepçilik ve İslam’ı temsil etmediği yönündeki eleştiriler baştaki heyecanı öldürmüştür. Mülakata katılanlardan yarısı (K1, K2, K3, K7, K8, K9, K10, K13, K15 ve K20) ilk başta bu devrimi İslam’ın bir zaferi olarak gördüklerini fakat daha sonra soğuduklarını söylemişlerdir. Bu katılımcılara göre İran İslam Devrimi başta emperyalizme karşı bir başkaldırı ve zafer olarak görülürken daha sonra ümmetçi anlayıştan uzaklaşıp mezhepçi bir kılığa bürünmüştür.

Mısırlı düşünür, aktivist Hasan el-Benna tarafından kurulan İhvânü'l-Müslimîn-Müslüman Kardeşler hareketi de Türkiye’li Müslümanları etkileyen dış etkenlerden birisidir. Katılımcılardan beş kişi (K1, K4, K8, K9, K20) radikal eğilim taşıdıkları 1980 ve 1990’lı yıllardan İhvan hareketini yakından takip ettiklerini söylemişlerdir. Ancak günümüzdeki görünümü ile Müslümanları başarıya oluşturacak bir örnekliklerini olmadığından çok fazla dikkate değer görülmemektedir.

“İran devrimini biz gerçekten örnek alıyorduk. Bizi motive de ediyordu. Hatta böyle mümkün olursa ki o zamanlar maddi durumlarımız da kısıtlı olmasına rağmen ben bir radyo almıştım. Durmadan Türkçe yayın yapan İran kanalını ve onların marşını dinliyordum. Hatta bir keresinde müdür bey bir baskın yapacak dediler. Haberini aldık. Radyoyu bile saklamak zorunda kalmıştım o zaman. O zaman girişim dergisi vardı, girişim dergisini okuyorduk. Onlar da biraz bugün mesela siyasette olan Mehmet Metiner de yazıyordu ama velakin daha sonra onlar da mesela biraz normale bindi. Niye? Çünkü İran’ın yapmış olduğu devrimin aslında İslam’ın özüne uygun olmadığını anladılar. Biz de öyle anladık mesela. Biz



de o şekilde. Sadece kelime-i şehadet getirip, bağırıp çağırmakla sadece belli kişilerin kitaplarını okumakla öğrenilecek bir şey değil ki bu din...” K7

Katılımcıların bir kısmı İhvan-ı Müslimin’e ve benzeri hareketlere geçmişte oldukça ilgili olduklarını bugün ise o ilginin azaldığını söylemektedir. K20 İhvan-ı Müslimin’i geçmişte sıkı takip ettiğini bugün ise ilgisinin az olduğunu ifade etmektedir:

“Tabi onlar da siyasi olarak yanlış da yapmıştır. Artık onları çok takip de etmiyorum. O zamanlar aralarındaki toplantılardan bile bilgi gelirdi.” K20

“El kaide ve benzeri hareketlere en radikal olduğum dönemde bile sıcak bakmıyordum. Biraz marjinal olarak görüyordum. Şekilci olarak İslam’ı anlatan ve anlatan insanlar olarak görüyordum. Şuanda da aynı düşünüyorum” K8

“...Tabi ki İhvanı Müslimin ve o çizgideki insanların hayatlarından hep etkilendik, okuduk, imrendik, öğrendik ama Mısır’da İhvan-ı Müslimin zaten en fazla işte Muhammed Mursi birkaç yıllık bir iktidarı söz konusu olabildi. O da işte kısa bir sürede devrimde alaşağı edildi maalesef. Dolayısıyla yani öyle bir örnek ne oradan ne Suud’dan ne de bir başka yerdekilerin bizim için örnek alınabilecek bir şeyi yok...” K6

Katılımcılar şiddeti öne alan El Kaide, Taliban ve Daesh gibi örgütlere ise hiçbir zaman sıcak bakmadıklarını ifade etmektedirler. Neticede katılımcılar dünyada gerçekleşen radikal İslami hareketlerin hem Türkiye’nin özgün yapısını da dikkate alarak hem de yerel siyasi şartların değişimini göz önünde bulundurarak günümüzde bir örneklik teşkil etmeyecek bir konumda görmektedirler. Bu dünyada gelişen olaylara karşı duyarsızlık değil bakış açısının farklılaşması ve gerçekçi bir hal alması olarak değerlendirilmektedir. Aşağıda bu konudaki ifadelerinden örnekler bulunmaktadır.

“Onları ben tamamen Amerika’nın aparatı olarak görüyorum. Açık ve net. Başka bir ihtimal yok. Baştan beri öyleydi. İlk kurulduğu 2000’li yıllarda da öyle söylüyordum. Hatta el Kaide şeyinin de ben öldürülmediğini bir yerlerde saklandığını, beslendiğini düşünüyorum...” K15

## Sonuç

Türkiye’de gerek içsel gerekse dışsal etki ile 1980 ve 1990’lı yıllarda Radikal eğilim taşıyan İslamcıların günümüze gelindiğinde bu eğilimlerinin sönümlenmesinde yani deradikalleşmelerinde süreç içinde beş temel faktörün etkili olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan birinci faktör, siyasi şartların değişimidir. Siyasi arenada temsil edildiğini düşünme, siyasi ve sosyal hayattaki kısıtların kalkması ve siyasi aktörlere yönelik özdeşim radikalliğin sönümlenmesine yol açmıştır. Bilhassa Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı döneminde dini hak ve özgürlüklerin kazanılmasının laik rejime yönelik önemli bir ılımlaşmayı beraberinde getirdiği değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra 1990’larda Necmettin Erbakan’ın ve 2001 yılından itibaren Recep Tayyip Erdoğan’ın yaşam tarzı bakımından muhafazakar kesimi siyasi bakımdan temsil etmesi de ılımlaşmada bir etkidir. Neticede deradikalleşmiş bireyler bugün eskiye nazaran siyasi iktidarı daha yapıcı eleştirmektedir. Önce şirk ya da günahkarlık olarak görülen demokrasinin bir gereği olan oy verme işlemini bugün ya kabullenilmiş ya da en azından ehven-i şer dairesinde değerlendirmektedir. Laik rejimi daha önce toptan reddetme fikrinin ise bugün daha demokratik değerlendirildiği görülmektedir. Toplumun demokratik olarak kendi istediği şekilde yönetilmesi gerektiği hakim bir anlayış olarak ortaya çıkmaktadır.

İkinci faktör, bireylerin bilgi birikim düzeyinin hem dini boyutta hem de genel olarak artmasıdır. Birey bilgi kaynaklarını genişlettikçe dini ve toplumu daha geniş çerçevede değerlendirmeye yönelmektedir. Bu bağlamda farklı fikirlere saygı ve hoşgörünün de arttığı gözlemlenmektedir. Daha kapsayıcı bakış açısı geliştirmede eğitim düzeyinin artması önemli bir etkidir. Katılımcıların genellikle lisans mezunu oldukları ve yarısının İlahiyat Fakültesinden mezun olduğu göz önünde bulundurulduğunda dini meselelere ve diğer tüm konulara bakış açılarının objektif bir seviyede olduğu görülmektedir.

Üçüncü faktör, yakın akraba ve sosyal çevreyle olan iletişimin etkileridir. Radikal İslam'ın ortaya koyduğu sosyal kaidelerin Türk kültürünün örf ve adetlerine oldukça aykırı olması bireyin toplumsallaşmasında önemli bir engel oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra bireylerin radikal dönemlerinde Diyanetin yetkin bir dini kurumdan ziyade siyasal sistemin bir aygıtı olarak görülmesinin getirdiği toplumsal ayrışma yani kandil gecelerini bidat görme, oruca başlamada ve orucu bitirmede, bayram yapmada Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığına değil Suudi Arabistan uygulamalarına tabi olmanın sosyal bütünleşmeye ve ilişkilere zarar vermesi, bu uygulamaların sosyal ve dini hayatı zorlaştırması radikallikten uzaklaşmayı sağlamıştır.

Yine keskin hatlı din anlayışından uzaklaşmasında aileyle ve sosyal çevreyle yaşanan deneyimler etkili olmuştur. Özellikle yakın akraba kadınları ile ilgili katı haremlik ve selamlık uygulamaları dahil bir kısım uygulamalar aile ve yakın akraba ilişkilerini zorlaştırmıştır. Katılımcı bireylerin eğitim, meslek ve sosyal hayatın gerekleri ile görüş açılarının genişlemesine paralel olarak yakın akraba ve sosyal hayatındaki ilişkilerindeki keskin kuralların esnemesi de radikalliğin sönümlenmesine etki etmiştir.

Dördüncü faktör, bireyin sosyal ve ekonomik şartlarını geliştirmesi veya değiştirme isteğidir. Burada aile kurma başat rol oynar. Aile kurma ve çocuk sahibi olmanın sonucu değişen sosyal statü ve sorumluluk deradikalleşmede etkili olmuştur. Katılımcıların radikal İslam'ın ortaya koyduğu mükemmel müslüman tasvirine ulaşmanın imkansızlığı gördüğünde yani ideallin fikirlerde kaldığını, gerçek hayattın farklı gereklerinin olduğunu deneyimlediklerinde radikallikleri sönümlenmektedir. Bir yandan yaşamın sorumluluklarının artması ve ağırlaşmasıyla daha gerçekçi olunmaya başlanmakta ve maddi hedefler önemli hale gelmeye başlamaktadır. Aile kurmayla birlikte ise sorumlu olduğu kişilere karşı yapması gerekenler ön plana çıkmaktadır.

Beşinci faktör, dünyada gelişen radikal İslamcı hareketlerin beklenen sonuçları vermemiş olmasıdır. Bir çok Müslüman birey tarafından hayalleri süsleyen ve ideal bir rejim-uygulama olarak görülen İran İslam devrimi hayal kırıklıklarının başında gelmektedir. Yine Müslüman Kardeşler hareketinin akıbeti de bir başka hayal kırıklığıdır. Bir zamanlar rüzgarına kapılarak radikal eğitimler oluşturan bu global etkiler aynı şekilde deradikalleşmeye de etki etmiştir.

Sonuç itibarıyla bu çalışmada yer almış, Türkiye içinde yaşanan gelişmelere ve Türkiye dışı etkilere bağlı olarak 1980 ve 1990 yıllarda radikal dini eğilimli bireylerin, 2022-2023 yıllarında aynı şekilde yurtiçi ve yurtdışı gelişmelere bağlı olarak radikalliklerinin sönümlenmiş olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1. Mülakat Çizelgesi

Sıra	Katılımcı Kodu	Yaş	Mülakat Yapılışı	Medeni Durum	Çocuk Sayısı	Meslek	Şehir	Eğitim Düzeyi
1	K1	55	Yüz Yüze	Evli	3	Emekli İmam	Ankara	Yüksekokul
2	K2	44	Yüz Yüze	Evli	3	İlçe Müdürü	Kocaeli	Yüksek Lisans
3	K3	45	Yüz Yüze	Evli	2	Tarih Öğretmeni	Kocaeli	Yüksek Lisans
4	K4	48	Online	Evli	2	Din Kültürü Öğretmeni	Kocaeli	Doktora
5	K5	53	Online	Evli	5	Serbest Ticaret	Konya	Lisans
6	K6	53	Online	Evli	2	Müftü	Samsun	Lisans
7	K7	53	Yüz Yüze	Evli	6	İmam	Ankara	Yüksekokul
8	K8	54	Online	Evli	3	Din Kültürü Öğretmeni	Çorum	Lisans
9	K9	50	Online	Evli	3	Din Kültürü Öğretmeni	Kocaeli	Yüksek Lisans
10	K10	53	Online	Evli	3	Din Kültürü Öğretmeni	Çorum	Lisans
11	K11	48	Yüz Yüze	Boşanmış	2	Sosyal Bilgiler Öğretmeni	Uşak	Lisans
12	K12	53	Yüz Yüze	Evli	3	Emekli Kamu Çalışanı	Afyonkarahisar	Lisans
13	K13	54	Online	Evli	3	Kurşun Kaplamacı	Kocaeli	Yüksekokul
14	K14	46	Online	Evli	4	Sosyal Bilgiler Öğretmeni	Osmaniye	Lisans
15	K15	52	Online	Evli	2	İHL Meslek Dersleri Öğretmeni	Konya	Lisans
16	K16	51	Online	Evli	2	Din Kültürü Öğretmeni	Konya	Lisans

17	K17	67	Yüz Yüze	Evli	4	Emekli Öğretmen	Kocaeli	Lisans
18	K18	67	Yüz Yüze	Evli	4	Emekli Öğretmen	Kocaeli	Lisans
19	K19	53	Yüz Yüze	Evli	3	Serbest Ticaret	Ankara	İlköğretim
20	K20	48	Online	Evli	3	Türkçe Öğretmeni	Samsun	Lisans

## Kaynakça

- Akbaş, Gizem Gönay. *Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Bakanlığının Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği*. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (2020).
- Akgün, G. Gönay. *Türkiye'nin Deradikalizasyon Faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü: Cezaevi Vaizi Örneği*. Ankara: Tobb Ekonomi Ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Altın, Muhterem. *Modernleşme Sürecinde Türkiye'de Din ve Siyaset*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Arpaci, Işıl. "Dini Radikalizmin Nedenlerini Tersinden Sorgulamak: Milli Görüş Neden Radikalleşmedi?". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/8 (2017). 11-28.
- Ashour, Omar. *The De-Radicalization of Jihadists: Transforming Armed Islamsit Movements*. New York: Routledge, 2009.
- Ateş, Davut. "İslam Köktencililiği (!) Kökeni, Genel Nitelikleri, Tanımlar ve Sınıflamalar". *Akademik Orta Doğu Dergisi* 3/2 (2009), 63-96.
- Ateş, Sinan. *Türkiye'de Din Politikaları ve Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Barrelle, Kate." Pro-integration: Disengagement from and Life After Extremism". *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression* 7/2 (2015), 129-142. Makale adı çift tırnak içinde verilmelidir.
- Bjorgo, Tore - Horgan, John. *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*. London: Routledge, 2009.
- Brown, Benjamin. "TheTwoFaces of Religious Radicalism: Orthodox Zealotryand "Holy Sinning" in Nineteenth-Century Hasidism in Hungary and Galicia". *The Journal of Religion* 93/3 (July 2013), 341-374.
- Çakır, Ruşen. *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği: 1980 sonrası İslami Hareket 2*. İstanbul: Metis Yayınevi, 2001.
- Taşdemir, Damla. *Türkiye'de Selefi Hareket Ve Dini Radikalizm*. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Demant, Froukje vd. *Decline and Disengagement an Analysis of Processes of Deradicalisation*. Amsterdam: IMES, 2008.
- Demir, Zekiye. "İlahiyat Eğitiminin Dönüştürücü Etkileri: Uluslararası İlahiyat Öğrencileri Örneği". *Journal of Analytic Divinity* (Aralık 2022). 77-103.
- Demir Zekiye - Toprak, A. Ömer. "Changes in Religious Attitudes and Behaviors of Euro-Turk Students with Theology Education". *Teaching Theology & Religion*, 26/1 (2023), 29-43.
- Erdem, Mustafa. "Din ve Terör Üzerine". *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/20 (2004), 9-12.
- Erkilet, Alev. *Eleştirelilikten Uyuma Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*. Ankara: Hece Yayınları, 2004.
- Fukuyama, Francis. *Tarihin Sonu ve Son İnsan*. Z. Dicleli (Çev.), İstanbul: Simavi Yayınları, 1993.Gündüz, Şinasi. "Din Terör ve Şiddet". *Diyanet Aylık Dergi* 170 (Şubat 2005),11-13.
- Huntington, Samuel P. *Huntington'un Türkiye'de verdiği Konferans, Medeniyetler Çatışması*. M. Yılmaz (Der.), M. Çalık (Çev.), Ankara: Vadi Yayınları, 2006.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler, Kişiler, Cilt 1,2,3*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986.

- Kirman, M. Ali. "Küresel Bir Sorun Olarak Din ve Şiddet". *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/20 (2004), 325-328.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan. "Dört Farklı Perspektiften İslam Demokrasi Tartışmaları". *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3, (2015), 705-727.
- Mahçupyan, Etyen. *Osmanlı'dan Postmoderniteye*. İstanbul: Patika Yayınları, 2000.
- Manaz, Abdullah. *Türkiye'ye Yönelik Terör Odakları*. İstanbul: IQ Yayınları, 2005.
- Maviş, Nazım. *İslamcılığın Değişen Dili İslâmıcılığın Değişen Dili: 1990'lı Yıllar ve Siyaset*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Özcan, Ahmet. *İslami Uyanıştan İslami Harekete*. İstanbul: Şafak Kitabevi, 1996.
- Şahin, Kamil - Türkkahraman, Mimar. *Türkiye'de Toplumun Radikal Hareketlere Bakış Açısı: Ortadoğu'daki Siyasal Gelişmeler ve Güvenlik*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları, 2012.
- Şimşek, Ayşenur Tuğçe. *Terörizmle Mücadelede Radikalleşmeden Geri Dönüş Uygulamaları*. T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2022
- Taştan, Abdulvahap vd. "Üniversite Düzeyinde Din Eğretimi Alan Öğrencilerde Eğitim Sürecinde Oluşan Tutum ve Davranış Değişiklikleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11 (2001), 169-192.
- Türkmen, Hamza. *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştirisi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2008.
- Üşür, Serpil. *Din Siyaset ve Kadın: İran Devrimi*. İstanbul: Alan Yayınları, 1991.
- Uzun, Necmi. *Türkiye'de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü*. Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.